

Doina „...PILAT [...] LUÂND APĂ
BUTIURCA ȘI-A SPĂLAT MÂINILE...”

**ÎN CONTEXTUL
ANTROPOLOGIEI CULTURALE**

Dintr-o perspectivă generală, limba, personalitatea și mentalitatea alcătuiesc trinomul conceptual de bază al antropologiei culturale. Judecând lucrurile din perspectiva raportului de inducție reciprocă dintre conceptele de limbă, mentalitate și personalitate, observăm că cele trei compartimente au în comun, în linii mari, comportamentul uman și sunt consubstanțiale prin cultură. Margaret Mead (1901-1978), cea mai influentă elevă a lui Boas, inspirată de ideile lui Freud, pledează pentru condiționarea culturală a personalității – spre deosebire de Ruth Benedict (1887-1948), care, sub impactul unor lecturi din Nietzsche, susținea condiționarea culturii de către personalitate („personality writ large” era constructul conceptual prin care Ruth Benedict definea cultura drept „hartă extinsă a personalității”). Durkheim observa că însuși mediul fizic al unui individ este în întregime culturalizat, în raport cu societatea din care face parte. Fundamentele conduitei, ale moralei nu-i sunt date individului în sens fizic, ci cultural, începând din primii ani de viață. Pe acest prim tipar se grefează, ulterior, cultura proprie, variantele individuale ale conduitei, în context macrosistemic (prin raportare la modelul social, religios etc.).

Între limbă și modelul cultural se pot stabili cel puțin două tipuri de relații: 1. relații logice, bazate întotdeauna pe o dialectică a corelației și / sau a opoziției și 2. relații analogice.

Structurile frazeologice dezvoltate pe sfera semantică a părților corpului omenesc sunt o ilustrare a

ideii că alter-egoul uman și-a depășit în semnificație ipostaza primară, a omului ca entitate. Aceste structuri omogene ne conduc, din perspectivă diacronică și diastratică, de la un „denominator semantic” prototipic la realizări variabile, dispersate în câmpul culturii, al mentalităților și al comportamentului. Sunt încărcate de etic, religios, economic, de dinamica istoriei înseși etc. Implicațiile subiective ale limbajului corpului, înțeles ca o condiție *sine qua non* a formării individului pe scara evoluției sale ontologice, sunt asigurate, înainte de toate, de spiritul uman și se află într-o strânsă legătură cu conceptul de cultură. Mai mult decât atât, devine funcțională o modalitate de extindere a conceptului, de la entitățile individuale la entitățile colective și, implicit, o modalitate de abordare a limbii din perspectiva dinamicii manifestării și a antropologiei culturale. Limbajul „mâinii” fixează cadrele cele mai largi de manifestare a dinamicii personalității, ale implicării în manifestare și mai puțin nivelurile (conștient, subconștient), compartimentele (afectivitate, cogniție, voință) – acestea revenind limbajului „capului”, respectiv, al „inimii”.

Dintre cuvintele care denumeau părțile „corpului” – în antichitatea greco-latină – luăm în considerare lat. *manus*, lexem de mare productivitate frazeologică, omniprezent prin semantică și vitalitate, într-o bună parte a limbilor Europei. Este un element care desemnează deopotrivă noțiuni aparținând lexicului comun, biologiei, moralei, armatei, autorității, mentalităților etc., fiind legat, pe de o parte, de valorile materiale, iar pe de altă parte, de cultură. Diferențele, vizibile încă din limba latină, sunt de nivel lingvistic, de reprezentare și de conceptualizare: *manus* din sintagmele „*per manus tractus, servatur*” (Caesar) – „fiind tras de mână este salvat” și „*traditae per manus religiones*” (Titus Livius) – „credițe transmise din tată în fiu” are nu numai coduri stilistice diferite: *manus* apare în două contexte care nu au același referent, nu ilustrează același concept și nu conservă aceeași semnificație, dar au același „denominator semantic” (Angela Bidu-Vrânceanu) prototipic (*manus*). Prima sintagmă denumește sfera manifestării ființei umane, iar cea de a doua, domeniul mentalităților. Și exemplele ar putea continua: *manus dextra* și *manus sinistra* au caracteristicile „bivalent / opozițional” în lexicul comun. Pe acestea se vor fundamenta, în diferite religii și în artă, paradigmele simbolice ale limbajului „mâinii” și nu numai. Ceea ce face din formele date acel „ceva identic” este dobândit doar prin legătura semantică cu un *designatum* unic, la nivelul *Nomina Anatomica*. Și exemplele ar putea continua. Informațiile sunt deosebit de bogate și au izvoare dintre cele mai variate.

Cercetarea noastră nu își propune să aprofundeze formele lingvistice numai după criteriul dispersabilității sau al evoluției, în diacronie, și nici după matricea etimologică; nu are în vedere definirea culturii în sine și nici sensul strict al entităților lingvistice independente, ci dinamica aces-

tora, în câmpul mentalului și al culturii, într-un sistem de relații ordonat de caracteristicile unui „denominator semantic”. Cu toate că unele dintre studiile de specialitate s-au orientat spre aspectele privind invazia noțiunilor abstracte ale culturii în domeniul limbii – situație în măsură să izoleze lingvistica în cadrul celorlalte discipline umaniste –, antropologiei lingvistice îi revine sarcina de a cerceta implicațiile obiective și subiective ale limbajului într-o anumită mentalitate și / sau cultură. Fundamental, un „denominator...” prototipic dezvoltă semnificații dintre cele mai variate – revendicate de natura referentului. Proprietățile distribuționale ale substantivului *manus*, de exemplu, sunt legate, semantic, de contextele de conceptualizare. Într-un context minimal este bivalent (lat. *manus dextra*, lat. *manus sinistra*). Înaintea lui Strauss, Boas a subliniat rolul care revine activității inconștiente a spiritului în producerea limbajului. Studiul limbii era concepută ca o *paradigmă pentru analiza tuturor celorlalte sisteme simbolice*. Studiul structurilor mentale inconștiente poate fi realizat prin limbaj, prin instituții – în antropologie, tot așa cum limbajul „corpului” poate fi studiat prin raportare la câmpul culturii – în care se reflectă și pe care o reflectă (pe lângă formele materiale), fie și numai parțial. În al doilea rând, studiul sistemic al dinamicii unui „denominator semantic” prototipic devine mult mai prolific în limbile și în culturile înrudite: noțiunea de instrument, noțiunea de reciprocitate – în cazul lui *manus*, relația logică – la nivelul mentalității latine, dintre „*manus*” și *domus* – asocierea cu principiul feminin de guvernare a lumii, caracterul simbolic, dar mai cu seamă relația material – spiritual, stabilită în tradiție latină printr-o retorică a analogiilor, sunt aspecte pe care le regăsim în limbile romanice (și nu numai!). Acest tip de consubstanțialitate sistemică, denominator semantic, pe de o parte, limbă – cultură, pe de altă parte, este menținut în subsidiar prin câteva caracteristici. Prima ar fi aceea teoretizată de antropologia modernă – cu aplicație la domeniul culturii – *transmisibilitatea*. Este o caracteristică explicitată prin dezvoltarea unor serii de enunțuri – diacronic și diastratic repartizate – în arii diferite de mentalitate și de cultură. *Manus* era un substantiv propriu-zis, de declinare a IV-a, numărabil, compatibil cu opoziția gramaticală de număr singular / plural și aparținea vocabularului fundamental. Deși în limba latină substantivele de declinare a IV-a erau, de regulă, de genul masculin, *manus* este de genul feminin, asemenea lui *domus* (casă). Se definea prin următoarele proprietăți semantice: parte a corpului / bipozițional / opozițional / care este specifică omului / instrument.

Manifestare și interacțiune. Tipurile de manifestare, de implicare sau non-implicare ale individului, mentalitatea etc. au, așadar, la origine un tipar cultural, pe fundamentele căruia se grezează personalitatea. Tiparul de cultură parental (matern / patern / tutorial) reprezintă „matricea”, cea con-

figurație psihologică numită de Kardiner „personalitate de bază”. Raportul sistemic dintre limbă și personalitate obiectivează interacțiunea socială între indivizi, între ființă și celălalt. Este contextul în care personalitatea se definește ca aglutinare de roluri și de aplicări proprii de statut unui sistem social, printr-o tipologie variată a manifestării și a modelului cultural.

„Mâna” a ocupat un rol important în definirea personalității prin activitățile creatoare, context în care „denominatorul semantic” a dezvoltat, analogic, semnificații dintre cele mai nuanțate. În tradiția limbilor din Extremul Orient, implică ideea de activitate – concretă sau abstractă, obiectivă sau subiectivă –, caracteristică pe care o regăsim în limba latină și în întreaga mentalitate romanică: lat. „portus manu facti” (Cicero) – rom. „porturi create de mâna omului”; „mea manu scriptae litterae” (Cicero) – rom. „scrisoare scrisă cu mâna mea” etc. Aceeași perspectivă de antropologie culturală poate fi luată în considerare și în alte tipuri de implicare directă – rom. „cu propriile mâini”, „lucru de mână”, „broderie de mână” – sau metaforică a „mâinii”, la realizarea operelor ce alcătuiesc un patrimoniu cultural: fr. „mettre la main à la pâte” – a-și aduce contribuția la o operă, fr. „à voir avec leurs mains” etc.

Resemantizarea expresiilor idiomatice legate de „mână” s-a realizat și prin simpla considerare a *aspectelor manifestării*: mâna servește la muncă dar și la refuzul activității: rom. „a pune mâinile la treabă” (a începe să muncești), „a pune mâna”, „a-și face mâna” (a exersa, a se specializa), dar, și a sta „cu mâinile-n sân”, „cu mâinile încrucișate”, cu „mâinile la spate”, cu „mâinile sus” etc. Expresia „manum non vertere” (Cicero) – „a nu se sinchisi” poate fi regăsită în limba română, propunând însă o remodelare la nivelul denominatorului semantic. Metafora rom. „a nu mișca un deget” s-a dezvoltat pe împrejurarea concretă a refuzului implicării personale, a non-stimulării subiective / obiective a unei activități / comunități umane. Modelul cultural / mental este semnificativ prin puterea sugestiei. Categoriile de reprezentări ale mentalității moderne au mutat diacronic metafora pe ancadramentul altor referenți (elemente aparținând corpului omenesc sau mediului înconjurător): „a nu mișca un deget”, „a nu mișca un fir de păr”, „a nu mișca un pai”, „a nu mișca un fir de ață”, „a sta cu mâinile în sân”, „a sta cu mâinile în buzunar” etc. În sinonimie diacronică, limba română operează mutații și la nivelul sensurilor inițiale. Pe aceleași fundamente lexicale, „a nu mișca un deget” poate dobândi o valoare de natură transindividuală, mai cu seamă în presa actuală, unde înseamnă contextual „a nu-ți fi permisă o anumită activitate fără acceptul cuiva” („Soldăteii lui Petrescu nu mișcă un deget fără acceptul generalului lor român”, „Gazeta Sporturilor”), la fel ca și „a nu mișca un fir de păr” (expresie familiară utilizată în probele destinate anchetelor).

În limba latină, „*manum lavat*” (Seneca) evocă împrejurarea concretă a atitudinii omului față de sine, a respectului de sine, prin gestul, golit de orice conotații ritualice, de a se spăla pe mâini. Vocabularul panlatin a dezvoltat o valoare marcată de reciprocitate: în mod simetric, rom. „o mână spală pe alta” este sintagma reciprocității, pe care o regăsim în sfera moralei și a psihologiei, dar mai cu seamă a mentalității grupului. Inițial, simplă sintagmă, formula a devenit deosebit de expresivă prin contaminarea sensurilor, prin nuanțarea semnificațiilor: rom. „o mână spală pe alta”; it. „una mano lava l'altra”; port. „uma mão lava a outra”. În limba franceză, „*une main lave l'autre*” – considerată ca provenind din scrierile lui Platon – a pătruns în sfera proverbelor și are o valoare profund laică, profană. Expresia a fost consemnată în documentele de cultură începând cu secolul al XIX-lea și propune imaginea ajutorului reciproc între părți asemănătoare: mâna dreaptă spală mâna stângă, iar mâna stângă spală mâna dreaptă. În același timp, această imagine evocă circumstanța unei complicități, a solidarității dintre *pater familias* și membrii casei sale, sau a solidarității pancronice a lui *homo oeconomicus* – de pildă, în măsura în care ambele mâini se spală printr-un singur gest.

Tiparul cultural (sub numeroasele lui aspecte) are o valoare fundamentală în studiul frazeologiei comparate și din altă perspectivă: expresiile utilizate de comunitățile umane co-religionare, de exemplu, reflectă morala generată de dogma religiei respective. În acest context (al legăturii indestructibile dintre model și limbă), limba pune în valoare – prin instrumentele proprii – semnificațiile noi, sensurile revendicate de contextul cultural (Claude Lévi-Strauss remarca faptul că „limbajul poate fi considerat ca un fundament, destinat să capete structuri mai complexe uneori, dar de același tip cu ale sale, care corespund culturii privite sub diferite aspecte”). Utilizarea formei de reflexiv în expresiile: rom. „a se spăla pe mâini” și fr. „s'en laver les mains” modifică radical perspectiva și categoriile de reprezentări, prin situarea lui *homo religiosus* sub incidența factorului de natură spirituală. Referința cunoscută în întreaga comunitate creștină „de a se spăla pe mâini” este atribuită de Sfânta Scriptură lui Pilat din Pont: „Și văzând Pilat că nimic nu folosește, ci mai mare tulburare se face, luând apă și-a spălat mâinile în fața mulțimii, zicând: „Nevinovat sunt eu de sângele Dreptului Acestuia. De acum, pe voi vă privește” (Matei, 27:24). Extinderea ideii de purificare morală apare în contextul în care înțeleptul judecător roman înțelege că intervențiile lui se dovedesc inutile față de rezistența adversarilor lui Iisus. Exprimarea analogică a putut identifica, în lipsa unui consens de gândire și de opinie... atât de necesar momentului, paradigma pretextului supraindividual: expierea, purificarea propriei conștiințe de păcat. Pentru Pilat, în-

cercările repetate de a determina respectarea valorii au dus la tot atâtea eșecuri, iar faptul impunea degrevarea de responsabilitate printr-un gest ritualic. Omul modern a mutat metafora din sfera religioasă în spațiul altor denominatori semantici, de tipul „a se spăla pe cap” (cu sensul de a se elibera de responsabilitate). Astfel de structuri echivalente, în variație liberă, nu numai că reprezintă un alt nivel al spiritualității umane, după aproximativ două milenii, având o dimensiune colocvială, ci marchează desacralizarea mentalității omului modern, prin înstrăinarea parțială de comportamentul religios. Observăm, în consecință, că modelul cultural, pe de o parte, denominatorul semantic și marca verbală, pe de altă parte – oricât de consacrate ar fi construcțiile frazeologice ale unei limbi, de gramaticalizate – contribuie sistemic la dinamica diastratică. De la „*manum lavat*” la „o mână spală pe alta”, „a se spăla pe mâini” până la „a se spăla pe cap” există o ierarhie de marcă diastratică și de cultură. Ni se pare destul de evident că prima expresie are valoare stilistică neutră (în registrul denotativ) spre deosebire de structura „o mână spală pe alta” (în registrul conotativ). Expresia „a se spăla pe cap” este marcată ironic, depreciativ (în registrul colocvial), această nuanță stilistică fiind din ce în ce mai frecventă în realizările frazeologice contemporane. Ironia este accentuată de substituția nominală, atipică în raport cu un comportament ritualic al ființei, dezvoltat pe tiparele religioase ale culturii creștine.

Pornind de la exemplele discutate, observăm că metaforele „mâinii” organizează două sisteme opuse, consubstanțiale celor două tipare culturale, și definesc două tipuri fundamentale de mentalitate, de manifestare a individului: în relație cu un altul – identic sieși și –, în relație cu Celălalt, Unic, inegal în raport cu sine. Ce deosebiri și ce tip de corelații se stabilesc totuși între aceste două modalități atât de diferite de structurare a aspectelor, a interacțiunii umane, omniprezente în majoritatea limbilor indo-europene? O corelație este menținută prin „denominatorul semantic” prototipic, iar alta prin sistemul lingvistic. Caracteristicile „denominatorului semantic” se dezvoltă într-o pluralitate de realizări colaterale, de structuri frazeologice, încă din indo-europeană. În exemplele discutate, deosebirile dintre cele două modele culturale sunt legate de modalitățile de reprezentare a două dintre caracteristicile aparținând denominatorului semantic: reciprocitatea și opoziția (mâna dreaptă / mâna stângă). Metaforele „mâinii” organizează două sisteme opuse, generate de acest „material” empiric ce caracterizează condiția ontologică a umanului. În termenii lui A. L. Kroeber vorbind – „mâna” este un *pattern* semantic, un anumit model de gândire și de atitudine, reflectat într-o terminologie proprie, cu extensie în cultură și în mentalitate.

BIBLIOGRAFIA

1. Stanley Barret, *Anthropology*, University of Toronto Press, 1996.
2. Franz Boas, *Anthropology and Modern Life*, Dover Publications, New York, 1990.
3. Pierre Bonte, Izard Michel, *Dicționar de etnologie și antropologie*, Polirom, Iași, 1999.
4. Ernst Cassirer, *Eseu despre om*, Editura Humanitas, București, 1994.
5. James Clifford, *The Predicament of Culture*, Harvard University Press, Cambridge & London, 1988.
6. E. Durkheim, *Formele elementare ale vieții religioase*, Editura Polirom, Iași, 1995.
7. E. E. Evans-Prichard, *Anthropologie Sociale*, Payot, Paris, 2000.
8. James Fraser, *Creanga de aur*, I-V, Editura Minerva, București, 2000.
9. Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard Pottier, *Noțiunile-cheie ale etnologiei*, Editura Polirom, Iași, 2001.
10. A. L. Kroeber, *Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory*, Harcourt, Brace & World, Inc., New York-Burlingame, 1948.
11. Claude Lévi-Strauss, *Gândirea sălbatică*, Editura Științifică, București, 2005.
12. Claude Lévi-Strauss, *Antropologia structurală*, Editura Politică, București, 1999.
13. Claude Lévi-Strauss, *Mythologiques*; vol. I, *Le cru et le cuit*, Plon, Paris, 1998.
14. Andrei Marga, *Introducere în filozofia contemporană*, Editura Polirom, Iași, 2002.
15. Margaret Mead, *An Anthropologist at Work*, Greenwood Press, 1998.
16. Ruth Fulton Benedict, *Patterns of Culture*, New American Library, Mentor Books, New York, 1934.